

На платформи споразума од 20. новембра одржани су и неки други састанци. Тако се 24. новембра у Чачку састала мешовита комисија да би испитала узроке међусобних сукоба између партизана и четника. Петар Стамболић, Владимир Дедијер и још један друг били су представници партизана, а у име четника — мајор Радослав Ђурић, мајор Мирко Лалатовић и капетан Хадзон, представник енглеске војне мисије код Драже Михаиловића. Услед опструкције четничких представника, ефекти састанка нису били задовољавајући. Слично је било и два дана касније, када се, такође у Чачку, састала специјална партизанско-четничка комисија за испитивање и кажњавање криваца за сукобе. Представници партизана били су Петар Стамболић, Владимир Дедијер и правник Мишо Берберијан, а представници четника капетан Милорад Митић, Владан Јлабус и правник Радомир Јовановић. После увиђаја, констатован је низ евидентних чињеница о четницима као проузроковачима сукоба. Међутим, рад комисије је прекинут, јер су Немци надирали према Чачку.²¹¹

ДРАМАТИЧНИ ДОГАЂАЈИ

У последњој декади новембра у Чачку и на читавој слободној територији догађаји су се смењивали муњевитом брзином.

Постали су, заправо, драматични.

Ево неких, који одсликавају такву атмосферу...

У Чачку је 20. новембра, под руководством Едварда Кардеља, члана Врховног штаба НОПОЈ и ЦК КПЈ, одржано саветовање о значају организационо-пропагандног рада. Саветовању су присуствовали Александар Ранковић и чланови Окружног комитета КПЈ и Атитпропа ОК КПЈ, који је у октобру и новембру развио интензивну политичко-пропагандну активност. Након саветовања, рачунало се на још плоднији рад.

У граду су нормално радиле све војне и цивилне установе, изузев суда. У радионицама су ужурбано израђивани одевни предмети и обућа, пошто је зима почињала, а потребе су биле велике. Извесну нервозу унела је експлозија у Електричној централи, па је за важније објекте и установе уведено електрично осветљење коришћењем струје из термоцентрале Фабрике хартије.

Схватило се да четници, потписивањем одређених споразума и пристајањем на разговоре, уствари желе да консолидују своје снаге и да скрију проузроковаче оружаних сукоба. Да би доказао њихово издајничко држање, штаб Чачанског одреда је 24. новембра затражио од свих бораца, партизанских породица и грађана податке о „мучењу, пребијању, прогањању и пљачки у току задњих месеца дана“, али подаци нису могли да буду комплетирани услед налета непријатеља.

Пошто је постало очито да се окупаторске и квислиншке јединице приближавају, почело је ново организовање партијског рада, уз извесну реорганизацију јединица.

У Трнави је Окружни комитет КПЈ реорганизовао Срески комитет КПЈ за срез трнавски, у који су ушли: Милена Властелица,

студент из Липнице (секретар), Тихомир Чутовић, кафеџија из Заблаћа, Вук Петронијевић, земљорадник из Атенице, и Ђак Небојша Николић из Београда. У Чачку је 27. новембра, такође реорганизован Месни комитет КПЈ. Уствари, образовано је привремено партијско руководство за Чачак, али и за љубишки и трнавски срез, које ће се, у случају повлачења партизанских снага, задржати у граду. Секретар је био радник Вучко Милошевић, а чланови Милоранка Чворовић, студент из Придворице, Владо Поповић, поштански службеник из Чачка, Љубомирка Јанковић, правник из Чачка, и Ђорђе Томашевић, радник из Коњевића.

До Чачка су већ стизале вести о надирању окупаторских јединица и о борбама. Стигла је и попут муње прострујала вест о новом злочину четника који су код Брајића стрељали 17 партизанки (лекарки и болничарки) и 16 партизанских бораца, углавном рањеника. Спасла се једино радница Лепосава Лукић, чије су драматично сведочење са страница „Борбе“ читали и Чачани:

„С друговима и другарицама из Посавског и Космајског одреда били смо упућени на ослобођену територију. Било нас је 33. Другови су већином рањеници и лекарски препоручени за болницу... У Мионици су нам четници одузели оружје, извршили претрес и привели равнорском штабу. У штабу су нас дочекали непријатељски и грубо. Одмах су нам саопштили да ће девојке пустити, а другове стрељати. Ми смо одбиле да се одвојимо од другова, те су нас све заједно повели за Равну гору. Пошли смо за Брајиће, често су нас гонили да трчимо. Стално су нас кињили, често ударали кундацима... Затим нас воде у село Теочин. Ту смо преноћили у једној кафани. При том су извршили претрес — отимачину. Скинули су нам све топлије одело, обућу, сатове и одвели нас у село, мислим да се зове Клаонице... Ту су нас стрпали у једну јаругу са шипражјем... припуцали на нас... Многе су другарице певале, држећи се храбро. Ја сам рањена у руку и одмах сам легла. Направила сам се да сам мртва. Када је пао мрак, извукла сам се из јаруге и побегла...“²¹²

Тако је било у Брајићима. Тако и у неким другим местима, која су четници претворили у стратишта. Ништавни су били за њих споразуми које су потписивали и договори на које су пристајали. Четнички покрет наступио је у знаку смрти, убистава и најцрњег терора.

Ехо борби приближавао се Чачку. Из града је 27. и 28. новембра под драматичним околностима евакуисано близу 300 рањеника из Чачанске и других болница — према Ужицу. Железничари и еанитетско особље показивали су у тим моментима високу патриотску свест и хуманизам.

Команда места у Чачку је 28. новембра, рано изјутра, преко добошара објавила грађанству да немачке јединице надиру од Краљева, да су стигле до Слатине, где се воде борбе, и да постоји могућност бомбардовања града. Препоручено је становништву да се повуче у села. Према Драгачеву су евакуисане занатске радионице, а један део упућен ка Ужицу, возом. Из куће Аксентија Скелића у Јездинском пољу у Ужице су упућени отштампани табаци три главе Историје СКЛ (б)...

Драма је достигала врхунац, а чланови штаба Чачанског одреда и Окружног комитета КПЈ још су били у граду. Настојало се да се уништи оно што је могло да послужи окупатору и домаћим издајницима у откривању људи који су се ангажовали у партизанским установама и командама.

Драматично је било и у селима широм трнавског, љубићког, таковског и драгачевог среза.

ПОЗАДИНСКО ОБЕЗБЕЂЕЊЕ

Захваљујући ангажовању комуниста, бораца у четама, одборника народноослободилачких одбора, позадинских органа и свих родољуба, Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“ имао је устаничке 1941. године добро позадинско обезбеђење.

НАОРУЖАЊЕ И ВОЈНА ОПРЕМА

Приликом одласка у прве партизанске чете, борци су носили са собом оружје које је остало од БЈБ: углавном пушке, бомбе, понеки пушкомитраљез. Неке чете, попут драгачевских на Здрављаку (планина Јелица), јулских дана имале су мало пушака и другог наоружања.

У нападима на жандармеријске станице и немачке јединице, од јула до октобра, заплењено је доста пушака, 11 пушкомитраљеза, пет лаких авионских митраљеза, више пиштоља и машингевера, веће количине муниције и ручних бомби. Само од жандарма заплењено је прилично оружја. Према непотпуним подацима Окружне жандармеријске команде из Краљева, партизанске снаге у устаничком периоду разоружале су 37 жандарма у Жандармеријској станици у Чачку (37 пушака, 1.070 метака), 14 жандарма у станици Слатина (14 пушака, четири бомбе, пиштољ и 200 метака), 20 жандарма у станици Прељина (20 пушака, 20 бомби, два пушкомитраљеза и 700 метака), 20 жандарма у станици Пријевор (22 пушке, 10 бомби и 660 метака), осам жандарма у станици Овчар Бања (осам пушака, пушкомитраљез и 500 метака), три жандарма у станици Гуча (четири пушке и 150 метака) и два жандарма из Горњег Милановца (две пушке и 160 метака). У Мрчајевцима, каже се у овом извештају, заплењено је 14 пушака и 500 метака.²¹³

О начину обезбеђивања оружја и друге војне опреме за партизанске јединице Милисав Лукић, комесар Четврте љубићке чете, писао је:

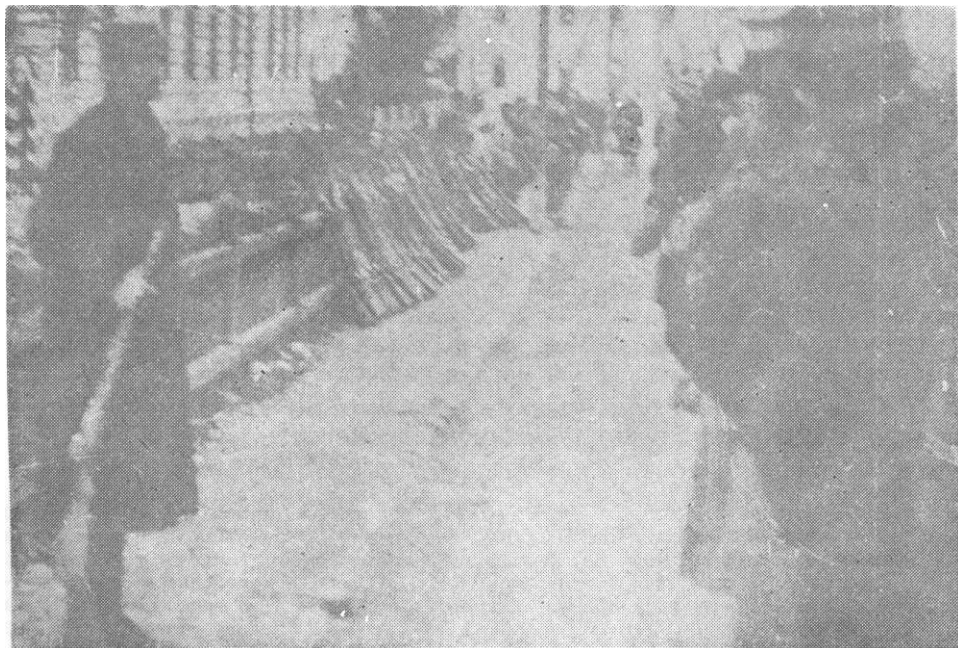
„Ступајући у партизане, људи су са собом носили шта је ко имао — поседовао од оружја. Првих дана спровођене су акције одузимања оружја од оних који нису имали намеру да се боре или су то одлагали. Са првим окршајима против жандарма и Немаца карабини и друго оружје били су најдрагоценији освојени плен. Када је почела производња у Фабрици оружја и муниције у слободном Ужицу, стизале су нове пушке „партизанке“, карактеристичне по лепом кундаку и дугој цеви. Ове војничке карабине борци су нарочито волели и желели да имају...

Са пушчаном муницијом и ручним бомбама није се оскудевало ни у једном месецу 1941. У октобру и новембру стизали су сандуци са новом сјајном муницијом из ужичке фабрике. Ручних бомби „крагујевчанки“ било је две врсте: мале, округле, облика јајета, и нешто веће — изрезане. И једне и друге биле су дефанзивне, снажног дејства”.³¹⁴

Љубићки партизани доста су, у устаничком периоду, користили авионске бомбе, сакупљене на помоћном аеродрому БЈВ у Прељини. Партијске организације Прељине, Доње Трепче и, касније, Вапе организовале су преношење и складиштење ових бомби по скровиштима у Прислоници, Доњој Трепчи, Вапи и другим насељима. Иницијативу за ову акцију дала су партијска руководства и команда Треће љубићке партизанске чете.

Веће количине пушача и другог пешадијског наоружања заплењене су приликом ослобођења Гуче, Горњег Милановца и Чачка, дакле у време снажног нарастања Чачанског партизанског одреда.

Неке јединице извеле су и посебне акције сакупљања оружја. Тако је Четврта љубићка чета, средином септембра, учествовала у изношењу оружја и муниције из Фабрике вагона у Краљеву. Чета је обезбеђивала ову акцију краљевачких радника и организовала транспорт прикупљеног оружја. Уз то, једног поподнева, уз помоћ сељака из Милочаја, у вировима Западне Мораве пронађено је право складиште пушчане муниције и ручних бомби у сандуцима, које су у реку бацили војници БЈВ да не би пало у немачке руке. Наредних дана муниција и бомбе су превожене у Доњу Горевницу. Милисав Лукић је о томе записао:

Борци Таковског батаљона прцмају оружје у Ужицу 1941. године

„Политички радници на терену и омладинци организовали су сушење муниције и бомби у пашњаку Петра Аџемовића поред саме куће. У том истом пашњаку у мају горевнички омладинци су играли фудбал и образовали своју војну десетину... Као што се ради са житом, тако су разаеути меци на покровцима и шареницама, а мале крагујевачке бомбе брижљиво су поређане посебно. Ускоро ће са овом муницијом ратовати партизани на милановачком и краљевачком фронту.“²¹⁵

Приликом ослобођења Чачка, партизани су дошли и до топова. Код Горњег Милановца заробљени су немачки тенкови.

Првих дана октобра у Ужицу су борци Прве и Друге чачанске чете наоружани пушкама и муницијом. Нешто касније, у овом граду оружје је добило и 60 бораца Греће чачанске чете, цела Седма љубићка партизанска чета, као и неке чете Таковског батаљона.

Приликом одласка у Ужице са краљевачког фронта Драгачевски батаљон је оставио оружје у Вирову, а потом, крајем октобра, добио нове пушке, пушкомитраље, пиштоље и муницију из ужичке партизанске фабрике. Овде је оружје добило и неколико стотина бораца Таковског батаљона.

Рачуна се да је из ужичке фабрике за борце Чачанског одреда обезбеђено, поред осталог, око 1.500 пушака. Муниција из те фабрике добро је дошла и браниоцима Чачка, 7. новембра.

До већих количина оружја јединице Чачанског одреда (Трнавски и Драгачевски батаљон) дошле су приликом одласка на опсаду Краљева. Заплењене су у Мрсаћу, и поред тога што је магацине немачка посада, пре повлачења, минирала. У свом дневнику Драгиша Мајсторовић, командир Четврте драгачевске чете, записао је:

„Поеле минирања остала су три магацина на којима су попуцали зидови и спао кров, али муниција у њима није била оштећена. Било је ту разне муниције у великим количинама: мсшго школских „тротилних“ граната од 150 мм, хаубичке муниције од 150 мм, граната за топ 75 мм... Нешто мало било је и пушчане муниције 7,9 мм, па је она одмах подељена борцима. У неким старим саџуцима пронађена је стара муниција за „манлихер“ пушку од 8 мм — око милион метака.“²¹⁶

Оперативни штаб за напад на Краљево наредио је Драгиши Мајсторовићу да, заједно са групом бораца, озу муницију попише и евакуише. Уз помоћ мештана, она је склоњена и ускладиштена у Здравковића шуми у Мрсаћу. Пушчана муниција од 8 мм одмах је упућена у Чачак, одакле је на прераду одвезена у Ужице. Преостали део чували су у Мрсаћу борци Драгачевског батаљона (једна повећа група), све док нису упућени у Ужице. У Мрсаћу су нађене и каписле за електрично паљење мина и апарат за електрично паљење, којим се одједном могло активирати девет бомби. Минерима Треће љубићке и осталих партизанских чета ово је много користило.

У слободном Чачку радници Војно-техничког завода производили су, у својој радионици, и бомбе. И борци Железничке чете су у Колској радионици у Љубићу правили ручне бомбе. Комесар ове чете Радослав Јововић сведочио је:

„Бомбе смо правили од локомотивских цеви, па када нам је нестало тих цеви — ми смо узимали обичне водоводне цеви и од њих правили бомбе, које су касније слате у Ужице на пуњење. На овим пословима радили су сви металостругдри у радионици... али и други.“²¹⁷

Оружје је поправљано у радионици Миљка Урошевића у Доњој Трепчи, али и у металској партизанској радионици у Горњем Милановцу, која је каеније пребачена у Луњевицу.

О сакупљању оружја бринули су се штабови и команде јединица, команде места, команде позадине, народноослободилачки одбори и појединци, посебно партијско-политички активисти. Ипак, највеће количине су добијене пленидбом у окршајима против немачких и жандармеријских јединица, а потом и из Фабрике оружја и муниције у Ужицу.

Првих устаничких дана било је случајева да се оружје купује: вировска партизанска група у Драгачеву је, рецимо, у јулу набавила пушкомитраљез за 40 килограма пшенице. Касније је оваква пракса елиминисана.

Због тога што је до њега било тешко доћи, оружје је чувано, а немаран однос према њему кажњаван. И о овоме су расправе вођене у судовима који су постојали код појединих чета, и у које су, поред командног особља, улазили и истакнути борци (Пилатовачка чета, Пета љубићка и неке друге чете).

Најбоље наоружање поседовале су, после формирања слободне територије, оне јединице које су се налазиле на фронтима према Краљеву и Крагујевцу или учествовале у одбрани Ужичке републике, затим Одељење за борбу против пете колоне и Градска милиција у Чачку. Уз војничке пушке, посадне и резервне чете, сеоске борбене десетине, сеоска милиција и страже имале су углавном трофејно оружје, али и ловачке пушке.

ИНТЕНДАНТУРА

Када су формиране, прве чете Чачанског одреда су се снабдевале храном углавном од породица крипадника НОП-а. У неким местима и од одбора за помоћ Одреду.

Све чете имале су интенданте, који су се старали да борци буду обезбеђени најнеопходнијом храном. Првих устаничких дана ово није било ни мало лако.

Касније су формиран народноослободилачки одбори и команде места, односно команде позадине.

Осим команди места у Чачку, Горњем Милановцу, Гучи и у Руднику, било је и више сеоских. Једна од њих, у Прељини, била је среска, какву су функцију имале и оне у Гучи и Горњем Милановцу.

Командант Среске команде позадине у Прељини био је Драгослав Драган Бојовић, земљорадник и члан КПЈ, политички комесар Милисав Б. Милошевић, интендант Богдан Гојковић, помоћник интенданта Младен Шеварлић, референт за привреду и занатство Драгутин Јовановић, референт службе везе и обавештавања Марко Игњатовић, командир среске милиције Миленко Топаловић, интендант милиције Владимир Трифуновић, а шеф Железничке станице Рашко Рашковић. Ова команда имала је више магацина, али и своју испоставу у згради Основне школе у Горњој Трепчи (командир Алексије Миленковић). У Среској команди позадине били су људи из Прељине и Прислонице. Њихов рад обезбеђивала је милиција, а у

Прислоници и сеоска стража, којом је командовао Петар Милошевић.²¹⁸ Команда места добро је функционисала и у Остри. Командант је био Вукадин Белић, земљорадник и члан КПЈ. Слично је било и у Доњој Трепчи, где је командант места постао Обрад Лазаревић. Овде је стационирана и Трећа резервна чета Љубићког батаљона.

Сеоске страже постојале су и у више места трнавског среза, уз две команде места. У Доњој Жежевици је било седиште команде позадине за општине Заблаће и Жежевица. Командант је био Дмитар Поповић, земљорадник из Вапе. На челу сеоске страже, једне врсте народне милиције, која је одржавала ред и мир у селима, чувала магацин и канцеларије народноослободилачких одбора, био је Урош Веселиновић, земљорадник и члан КПЈ из Жежевице. У Атеници је ово чинила, док је постојала, Пета атеничка радна чета, а потом — страже. Командант места, односно Команде позадине, у Мрсаћу био је Драгомир Вукосављевић, иначе командир једног вода у Другој липничкој чети. И на овом примеру се види у којој мери су команде позадине биле директно везане за оперативне партизанске јединице.

Народноослободилачки одбори образовани су по општинама и селима. У слободној Гучи деловао је Срески НОО, а у Чачку и Горњем Милановцу — градски. Било их је само партизанских, али и мешовитих, партизанско—четничких. Предвођени комунистима, на ослобођеној територији они су, као легитимна народна власт, не само бринули о одржавању реда и мира, већ су бринули и о мобилисању нових бораца у устанничке јединице, али и о њиховим снабдевању, у првом реду храном.

Одбори су формирали своје магацине и радионице, који су имали своје комесаре.

Народноослободилачки одбор у Атеници и Кулиновцима, заједно са Петом атеничком радном четом, организовао је, првих дана октобра, по наређењу Команде места из Чачка, извлачење намирница из магацина у граду. У један магацин смештено је три вагона

Печат штаба Чачанског НОП одреда

Печат Интендантуре Чачанског НОП одреда

пасуља, 2,5 вагона мекиња, по 4.000 килограма кукуруза у зрну и сувих шљива, уз двопек и друге животне намирнице. У кући Василија Јањића смештено је 1.200 килограма брашна, око 5.000 килограма шећера, око 200 килограма масноћа, уз пиринач и друге намирнице. Поред осталог, код Блажуна Јовичића лагеровано је и нешто оружја. Ускладиштено је и 20 буроа бензина. У салаше Рајка Баралића смештено је осам воловских кола кукуруза у клипу, а код Будимира Лишанчића једна крава и два пара волова. Код магацина Раша Гавровића товљено је 40 свиња. Све су ово били магацини Чачанског НОО одреда о којима је бринуо НОО у Атеници. Овај одбор сакупљао је и животне намирнице од мештана. Оне су инвентарисане и рационално коришћене. На Краљево је упућено 100 килограма пиринча, све количине сувих шљива, 100 килограма гриза, а за потребе Градског народноослободилачког одбора у Чачку издато је 1.200 килограма брашна, уз извесне количине масти и шећера, док је у Ужице упућено 10.000 килограма пасуља.²¹⁹

Слично су радили, бар када је реч о сакупљању животних намирница и одевених предмета, и остали народноослободилачки одбори у трнавском срезу.

Тако је одбор у Трнави и Виљуши (заједнички), уз све друго, извршио и једну револуционарну меру — спровео је аграрну реформу: поделио је сиромашним сељацима и породицама ратних заробљеника 50 хектара земље, која је била власништво трнавског манастира Благовештења. НОО у Жевици је обуставио наплату пореза, а црквену шуму прогласио за народну имовину.

Веома активни били су и одбори у љубићком срезу. Тако је у Доњој Трепчи само у августу прикупљено 15.000 килограма пшенице, уз извесне количине пасуља, кукуруза, кромпира, касније и купуса. Миливоје Урошевић је писао:

„Одмах је формиран магацин за прикупљену храну за потребе борца на фронту. У магацину су биле велике количине масти, сланине, сира, кајмака, зејтина, вуне, цемпера, ћебади, шаторских крила. Пшеница, кукуруз, зоб и јечам стокирани су по магацинима у неколико партизанских кућа, пошто толике количине нису могле бити смештене у магацин Команде позадине. Знатне количине пшенице послала је Команда позадине Треће чете Врховном штабу у Ужице”.²²⁰

У Трбушанима и околним селима народноослободилачки одбори сакупили су 1.100 килограма пшенице, 4.000 килограма купуса и веће количине осталих животних намирница, које су упућене Окружној интендантури у Чачку. Првој љубићкој партизанској чети послато је 6.000 динара, који су сакупљени од народа. За потребе Парног млина у Чачку разрезом је прикупљена одређена количина пшенице. Део је задржаван у кући Чеда Лучића — за снабдевање Прве љубићке чете.

Сабирне акције организовали су и остали народноослободилачки одбори у љубићком срезу.

Нису изостајали ни одбори у таковском срезу.

У Белом Пољу је прикупљено 10.000 килограма пшенице, 50 килограма масти, 12 оваца. . . Жене су плеле цемпере и чарапе, рукавице и шалове, што је чињено и у другим селима.

У Сврачковцима, Велеречи и Невадама обезбедио је 60 оваца и 10 грала крупне стоке, али и 6.000 килограма пшенице, 1.800 килограма пасуља, 2.000 килограма кромпира, 500 килограма црног лука, 600 килограма сувих шљива, веће количине масти и 80 килограма вуне.

У кућама Сретена Дамјановића и Матије Матијевића у Луњевици такође је смештено доста намирница: кукуруза, пшенице, масти, сира, кајмака.

„У магацинима су вођене књиге примања и издавања намирница. Издаване су и потврде при сваком пријему или издавању хране, са ознаком вредности...“²²¹

Руководилац свих магацина био је Божо Ђорђевић, партизан из Врбаве.

У дворишту куће Сретена Дамјановића у Луњевици од цигала је озидана пекара, која је дневно производила 150 килограма хлеба (прибор за мешање донесен је из Горњег Милановца). У њој је радио партизан Јован Ракић с неколико другова. У овом селу радила је и радионица за израду веша борцима, опет код куће Дамјановића. У њој су радиле жене из Луњевице и Горњег Милановца, међу којима и Јелена, супруга Бранка Ракића, команданта Таковског батаљона, професор Стојанка Бошковић, Ина Кушић, Лепа Лазић, Бранка Новаковић и неке друге. У магацину Матије Матијевића радила је и обућарско-абацијска радионица, за коју је алат донесен из Горњег Милановца. Крпљена је и поправљана обућа, али и прављена нова. Шивена су и одела за борце. У овој радионици, која је као и друге, средином октобра, пренесена из Горњег Милановца, поред осталих, радили су абација Драгомир Дражевић, снајдер Рајко Миловановић и обућар Мишо Лазић, иначе борци Таковског батаљона. Машинска радионица, такође пресељена из Горњег Милановца, радила је у штали Милуна Милинковића у Ражанику. Поправљано је оружје, бицикли и мотоцикли, а мајстори ове радионице (Сретен Сретеновић, Божидар Филиповић, Живомир Поњавић и Милан Мијатовић, претходно борци Таковског батаљона) поправили су и немачки тенк, заробљен у Мајдану и касније упућен на краљевачки фронт.²²²

Сабирни центар у Драгачеву после 7. септембра био је у Гучи, где су уређени магацини. Овде је довожено све што је прикупљано по селима.

Народноослободилачки одбор у Котражи обезбедио је неколико хиљада килограма намирница и 10.000 динара, а помагао је и социјално незбринуте породице и породице изгнаних Словенаца. Одбор за Граб и Рогачу сакупио је 1.100 килограма пшенице, 930 килограма кукуруза, 1.840 килограма кромпира, 850 килограма пасуља, затим извесне количине масти и одевних предмета. Преко организације жена, одбор у Доњој Краварици је обезбедио да буде одређено 200 килограма вуне, а плетиво је утрошено за џемпере, чарапе и рукавице, предмете који су упућени Среском НОО и Среској команди у Гучи. Одбор у Вичи је крајем септембра отпремио у 10 рабацијских кола пшеницу, кукуруз, кромпир и пасуљ у Гучу, одакле је, после ослобођења града, један део послат и у Чачак. Слично су радили и одбори

у Горачићима, Миросаљцима, Гучи, Прилипцу, Марковици и Драгојевцу, где је комесар магацина био одборник Радисав Миковић. Пошто је образован, Срески народноослободилачки одбор у Гучи је усмеравао деловање општинеких и сеоских НОО. Овај одбор је, уједно, вршио реквизицију индустријске робе и животних намирница које су крили богатији трговци, па је све то дељено сиромашнијим породицама или је одашиљано у команде војних јединица.²²³

„Све за фронт!“ — била је девиза свих народноослободилачких одбора.

До стварања слободне територије борци! су се хранили по еелима, посебно оним из којих је било више партизана. Ово је чињено и онда када су добро функционисале интендантуре и команде позадине. Миласав Лукић, комесар Четврте љубићке чете, пише како је било у његовом, љубићком срезу:

„Наредних недеља и месеци... дочека и ручкова... било је у свим селима овог рејона. Није то био разрез, нити прека потреба за исхрану људства. Одважни људи сматрали су чету својом. У спремању хране за партизанске борце учествовало је, како је то у селу обичај, више света: жене, омладина, старији људи“.²²⁴

Прорачуни показују да је до 1. октобра борцима на терену припремљено 247.500 оброка хране, а само хлеба око 82.500 килограма.

Када су формиран, батаљони су имали и своје интендантуре. Интендант Трнавског батаљона био је Милан Филиповић, студент и члан КПЈ из Жежевице, Драгачевског — Милојко Пајић, трговац и члан КПЈ из Вирова, Љубићког — Завиша Сенић, инжењер агрономије и члан КПЈ из Бечња, потом и Славко Крупез (претходно командир Друге љубићке чете), а Таковског — Божидар Божо Ђорђевић, студент агрономије и члан КПЈ из Доње Врбаве.

По ослобођењу Чачка формирана је Окружна интендантура — „Интендантура народноослободилачког партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“, која је смештена у зграду Женекe занатекe школе. Интендант је био Ђорђе Томашевић, радник и члан КПЈ из Коњевића, а у овој установи радили су још и Младен Шеварлић из Прелине, Гојко Вујовић, радник ВТЗ, родом из Граба, Драгољуб Голубовић из Чачка, а касније и Марко Мојовић, капетан БЈВ и члан КПЈ, али и неки други. Установа је имала задатак да организује снабдевање Чачанског одреда: рад радионица и пекара, прикупљање животних намирница, мељава жита у Парном млину (у коме је дневно добијано по вагон брашна), справљање хране у Народној кухињи у Чачку...

Гојко Вујовић је забележио како је обезбеђивана пшеница:

„Откуп пшенице за снабдевање војске и грађана вршен је по селима Шумадије. Откупом је руководио Богдан Теофиловић, адвокат из Чачка (Љубића). Из Шумадије су свакодневно стизали конвоји рабацијских кола вукући пшеницу за млин...“²²⁵

Из Груже је откупљено око 10 вагона пшенице.

Било је и разрезивања обавеза. Тако је, примера ради, Команда места у Чачку тражила 7. октобра да општина Трнава одмах преда 5.000 килограма пшенице.²²⁶

Вршен је и откуп вуне. Највише — 300 килограма — купљено је, по ценама вишим од пијачних, од манастира Никоље у Овчарско-кабларској клисури. Игуманија овог манастира је после тога на више места јавно хвалила партизане, због њихове правичности.²²⁷

Окружна интендантура прикупљала је имовину која је конфискована од народних непријатеља и оних који су из Чачка побегли приликом одступања Немаца.

За борце Драгачевског батаљона и неких других јединица, док су се налазиле у Чачку, раднике у радионицама, припаднике Одбора за борбу против пете колоне, Градску милицију, политичке раднике са терена, односно за градску сиротињу, изгнанике из Словеније и избеглице храна је припремана у заједничкој кухињи. За борце Драгачевског батаљона она је транспортована у посебним интендантским казанима до Палилула. Каеније, овај батаљон и неке друге јединице када су се налазиле на окупу — имали су посебне кухиње, са куварима и месарима.

У време опсаде Краљева формирана је у Самаили команда позадине, заједничка за партизане и четнике. Из Окружне интендантуре у Чачку овде је упућен Гојко Вујовић. Четнике је представљао један капетан из Чачка. Вујовић је о томе записао:

„Ту је била организована интендантура. Сакупљане су намирнице и одвожене у Мусину Реку сваког дана и ту дељене четним комесарима за исхрану (интеидантима). Углавном хлеб, поврће, со, шећер, маст. Команди штаба Одрода предавана је одећа, обућа и веш, које смо добијали из партизанских радионица у Чачку. То је дељено батаљонима, а ови по четама, где је било најпотребније, јер се никад није располагало са довољним количинама. Народноослободилачки одбори су путем разреза и реквизиције обезбеђивали месо и поврће. Шећера смо имали у довољним количинама — заплешен је од Немаца, а хлеб смо обезбеђивали из Чачка. Једншце које су биле лоциране са друге стране Ибра и Мораве обезбеђивале су исхрану са тог терена.“²²⁸

На опсади Краљева партизанске и четничке јединице су намирнице добијале од грађана Мрсаћа, Чибуковца, Мусине Реке, Цветака, Милочаја, Лађеваца, Сирче, Опланића, Витановца и других села. Прва чета Драгачевског батаљона и једна таковска, које су биле у саставу Потерног батаљона за обрачун са четницима Јаворског, снабдевале су се на терену. У Ужицу су Драгачевски батаљон, таковске чете (када су ишле за оружје), Прва, Друга и Трећа чачанска чета и Седма чета Љубићког батаљона храну добијали од установа које су деловале у том граду. Слично је било и у Пожеги после 3. новембра, а у борбама према Прањанима и Равној гори све јединице Чачанског одреда снабдеване су од сеоскот становништва.

Када су четници, првих дана новембра, напустили краљевачки фронт, њихови представници у Команди позадине у Самаили пошли су са својим јединицама. Штаб Чачанског одреда послао је Гојку Вујовићу посебно обезбеђење за интендантуру. Ипак, четници су на њу припремили напад, па су се представници партизана повукли у штаб Чачанског одреда.

За посадне и резервне чете храна је припремана у местима где су биле размештене. У Гучи су се храниле у народној кухињи. У народној кухињи у Горњем Милановцу хранило се 600 до 800 бо-

раца, изаблица и сиромашних. У граду је постојао централни магацин прехранбених производа, у који су допремани артикли из сабирних центара на сеоском подручју, затим роба која је заплењена од непријатеља или конфискована од трговаца. Животне намирнице су и куповане, али су прикупљани у граду и добровољни прилози. Средином новембра Градски народноослободилачки одбор у Горњем Милановцу расписао је зајам у вредности од 10.000.000 динара. Не зна се колико је зајма уписано, али савременици тврде да је он успео. Новац је коришћен и за набавку животних намирница. До средине октобра у Горњем Милановцу су радиле и радионице, а онда су, после паљења града од стране Немаца, измештене у Луњевицу. И у Чачку су образоване радионице.

„Сутрадан по ослобођењу... 2. октобра 1941. године, у башти Пиваре, одржан је збор занатлијских радника, на којем су основане радионице: обућарска, кројачка и друге. На збору је изабран за комесара партизанских радионица Михаило Златић. У овим радионицама радило је преко 100 радника. Поред ових, организована је и женска партизанска радионица, која је почела да ради са две до три шивачке машине у кући Ивковића. Ова радионица се убрзо развила, тако да је од десетак запослених жена број повећан на преко стотину...”²²⁹

Радионице су смештене у различите делове града.

Фабрика коже у Атеници елала је своје производе на прераду обућарско-опанчарекој радионици. Комесар ове фабрике био је Ранко Врељански, борац Драгачевског батаљона.

У радионицама је произведено: 760 пари опанака, 2.500 пари цокула, 1.140 пари шајканог одела и већа количина рубља, поред осталог. Преко посебне секције Градског народноослободилачког одбора и Окружне интендантуре ови производи упућивани су једицама Чачанског одреда.

Сви позадински органи радили су за фронт. Са том девизом је од 3. до 9. новембра трајала велика акција „Недеља — све за фронт”. У свим срезовима, готово у свим насељима, нашао се проглае, попут овог, који је издао Таковски батаљон Чачанског одреда:

„Штаб Таковског батаљона народно-ослободилачког партизанског одреда „Др. Драгиша Мишовић” означио је ову недељу са паролом: Недеља — све за фронт. У свакој борби па и у овој коју воде јуеаци партизани троше се огромна средства. Она се троше свакодневно, а зато се морају стварати нова. Троше се сва она средства која су потребна борцима на фронту. Храна, одело, обућа, оружје, муниција. Да би се та средства надокнадила цео народ мора ставити у покрет све своје снаге.

Помозимо нашим борцима чиме год можемо. Не допустимо да ниједан боаоц буде бос, гладан, без одела.

ОМЛЈАДИНО! Буди прва и овде као што си свуда. Буди ти водећа снага у организовању помоћи нашим борцима. Поднеси ти највише жртава ове недеље, сваки минут, сваки сат, сваки дан и ноћ нека буду испуњени и речи и делом — све за фронт.

ЖЕНЕ! На посао. Докажите да ваш удео у борби може бити огроман. Плетите чарапе и топал веш! Скупљајте сир, кајмак, вуну и остало.

СЕЉАЦИ! Би који сте учествовали у рату, ви најбоље знате шта је то фронт. Помозите ове недеље наше борце чиме можете. Нека уз речи „Све за Фонт” стоје и речи: „Сви за фронт”.

РАДНИЦИ! Ви сте свесни данашње борбе и сваки ваш покрет руке или ноге нека буде стварање средстава намењених за наше борце.

Иако одржана у време жестоких судара с четницима широм западне Србије и чачанског краја, „Недеља — све за фронт“ дала је значајне ефекте. У селима су организоване акције прикупљања животних намирница, затим прела, на којима су плетени одевни предмети. Попуњени су магацини команди позадине, команди места и народноослободилачких одбора. У партизанским радионицама у Чачку произведено је више него икада, иако су радници у њима непрекидно били борци и тукли се са домаћим издајницима.

И Окружна партијска конференција, 23. новембра у Чачку, расправљала је о снабдевању. Радисав Недељковић је записао:

„Конференција је одржана када је устанак постигао крупне резултате стварањем слободне територије, али и у ситуацији када се ослободилачки покрет налазио пред новим крупним и сложеним задацима. Требало је слободну територију одбрани и даље штитити, организовати исхрану и снабдевање, развити и учврстити команде места, народно-ослободилачке одборе и уопште организовати целокупни друштвени и политички живот на слободној територији. Требало је такође развити и ојачати идејно-политички рад партијских организација у народу на објашњавању задатака и циљева народноослободилачког покрета, на мобилизацији народа за помоћ фронту и раду у позадини, на стварању и учвршћивању јединственог народноослободилачког фронта за борбу против окупатора и домаћих издајника. Сви ови задаци били су у центру пажње дискутаната, а нашли су одговарајуће место и у закључцима конференције. Конференција је дала анализу и оцену развоја устанка и политичке ситуације, утврдила задатке Партије у борби за даљи развој народноослободилачког покрета“.²³¹

Целокупан позадински рад, па и снабдевање јединица Чачанског одреда, организовала је Партија, заједно са члановима и руководствима СКОЈ-а, мобилишући све припаднике НОП-а, родољубе и антифашисте. Подаци о сакупљеним животним намирницама, који су систематизовани, ово најбоље сведоче. Наиме, од половине септембра, у октобру и новембру 1941. године у чачанском округу прикупљено је око 42 вагона житарица, без онога што је откупљено од грађана или заплењено од непријатеља: у љубићком срезу, уз остало, око 147.000 килограма пшенице, у трнавском — 90.300 килограма кукуруза и пшенице, поред других артикала и намирница, у таковском — 84.000 килограма кукуруза и пшенице, а у драгачевском — 93.300 килограма кукуруза и пшенице, 47.000 килограма кромпира и 17.000 килограма пасуља.²³²

Део сакупљеног пао је крајем новембра и првих дана децембра 1941. у руке окупаторских јединица и њихових помагача. И Окружна интендантура је тада поделила судбину Чачанског одреда. Један њен део повучен је из Чачка 28. новембра у Гучу, потом у Доњу Краварицу. Намирнице је Драгиша Вукић предао Милојку Пајићу, интенданту Драгачевског батаљона. Пајић је окупио одборнике из Доње Краварице и Вирова, па су животне намирнице склонили код кућа припадника НОП-а. Нешто касније, четници су све ово пронашли и запленили.

У августу, после снажног нарастања, чете Чачанског одреда почеле су да изводе веће оружане акције. Било је и рањених бораца, па се осећала потреба за организовањем санитетске службе. После погибије др Момчила Катанића, Чачански одред није имао свога лекара.

Повољна је била околност што су били одржани курсеви прве помоћи, курсеви за добровољне болничаре. Најуспешнији — у Мојсињу, Доњој Трпчи, Трбушанима и Жежевици, где се и међу сеоским девојкама доста политички радило. Ово је нарочито дошло до изражаја у Атеници, где су се окупљале девојке и из суседних села. И у Чачку су, илегално, одржани овакви курсеви...

Упоредо са припремама за формирање партизанског санитета, сакупљани су лекови, завоји и остало што је неопходно здравственим радницима.

Ускоро — образоване су и прве прихватне болнице.

У борби против Немаца 23. августа у Заблаћу рањени су борци Прве трнавске чете Добросав Милетић, Душан Азањац и Лазар Лотвин. Симпатизери НОП-а пребацили су их преко Мораве и сместили у нека домаћинства у Доњој Горевници. Пошто их је превио четни болничар Драго Филиповић Трактор, преко партијских активиста затражена је помоћ и од др Петра Станковића из Мрчајеваца, који је дошао у Доњу Горевницу и из Милетићеве ране извадио куршум. Рањеници су, да не би били откривени, премештани из домаћинства у домаћинство, па је тако у овом селу образована прва прихватна болница Чачанског одреда.

Средином септембра у Чачански одред дошао је, из Чачка, партиота и антифашиста др Стеван Бер. Комесару Ратку Митровићу рекао је:

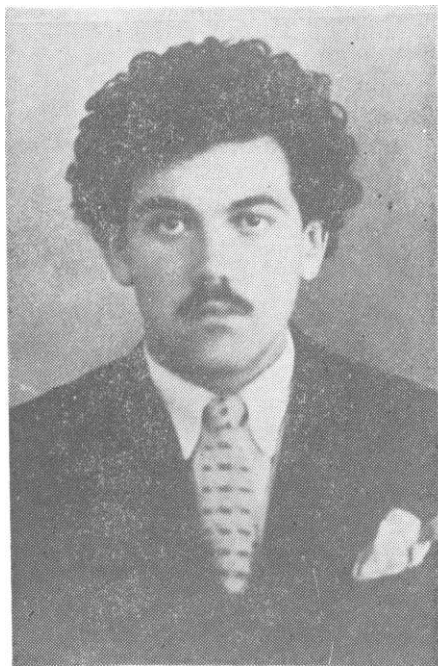
— Дошао сам да се борим. Кад не морам бити лекар, бићу борац!

Након тога, др Бер је распоредио омладинке које су завршиле курсеви прве помоћи у јединице. У Пету љубићку чету отишле су Олга Богићевић, Зора Богићевић и Нада Алексић. Остале — у друге партизанске јединице.

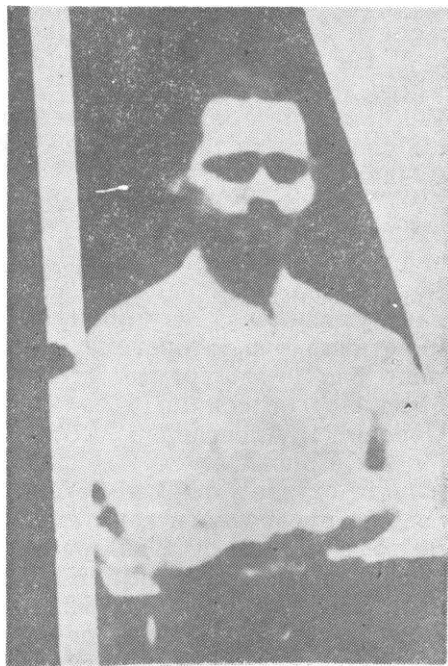
У току борби око Горњег Милановца и за ослобођење овог града партизанским рањеницама помагали су др Радисав Катанић, отац др Момчила Катанића, и др Дионизије Ђоровић, затим др Петар Дујановић. Они су рањенике смештали у Градску болницу, где је радио и др Сава Михаиловић, уз друге медицинске раднике. Помагале су им добровољне болничарке: Наталија Тодоровић, Даница Миловановић и Стојанка Теодоровић. Ускоро је успостављена народна власт у таковском срезу, а комесар за народно здравље у Горњем Милановцу постао је студент медицине и члан КПЈ из Београда Јосиф Алма Алмозлино.

По ослобођењу Чачка, у новоформирани Драгачевски батаљон ступиле су добровољне болничарке Иконија Јанковић, Даница Минић и Олга Ђокић, које су помагале санитетском референту Драгиши Пајовићу, студенту медицине и члану КПЈ из Каоне.

У Чачку и Гучи нормално су радиле болнице. Чачанска је стављена у службу Одрета и четничких јединица. За комесара установе постављен је магистар фармације Синиша Катанић. Смењен је дотадашњи управник, реакционар и издајник др Радомир Теодосијевић, а на његово место дошао је др Јосип Бенчан. Болница је проширена и преуређена. У њој су радили лекари др Бенчан, хирург, Душан Мушкатиновић, хирург, Владимир Поповић, активни санитетски капетан I класе, Бошко Максимовић, лекар приправник, Бранко Крстић, лекар приправник, Харун Даљеј Левингтон, лекар приправник, Цирил Кавчич, лекар приправник, Миливоје Степановић, лекар приправник, Томо Агбаба, санитетски потпуковник. У граду је било више лекара са својим ординацијама: Михаило Младеновић, Драгомир Аћимовић, Живко Ерић, Светислав Максимовић, Мате Берош, Јелисавета Василијевић и Живојин Златић. У Чачанској болници најпожртвованији су били добровољни болничари: Нада Стојковић, Нада Селаковић, Нада Златић, Јела Ђорђевић, Миленија Аврамовић, Драгана Тодоровић, Нада Алексић, Вера Вујичић, Загорка Волић, Милица Грујичић, Љубица Ивановић, Добрила Клисарић, Емилија Клисарић, Радојка Марковић, Ружа Матић, Вера Обрадовић, Милица Павловић, Смиља Тодорић, Станислава Терзић, Драта Ћиримановић, Добросава Стевчић, Живана Марисављевић, Наталија Николић, Реа Вера Алмозлино, Нада Јевтовић. У болници је рад био добро организован. Када је понестало завоја, радници Фабрике хартије су, по посебној рецептури, правили папирне завоје.

Др Момчило Катанић

Др Јосип Бенчан

Камесар болничарске службе у Чачку била је Марија Ломпар, изгнаница из Словеније, иначе студент медицине.

У Гучи је народ и борце лечио, у болници, др Љубомир Поповић, а у Каони, у амбуланти, Ева Шаубах, студент, изгнаница из Словеније.

У октобру је на Желизничкој станици у Чачку отворена амбуланта, у којој су, да би прихватале рањенике са краљевачког фронта, непрекидно дежурале по две искусне болничарке.

У батаљоне и чете и даље су упућивани добровољни болничари, који су у Чачанској болници завршавали курсеве прве помоћи. Тако су у Љубићки батаљон упућени: Јела Костић, Стојанка Миловановић, Владимира Сказа, Милутин Ковачевић, Миленија Аврамовић и Милија Томић. У Трнавском батаљону су били: Драго Филиповић Трактор, Драгана Тодоровић и Љубиша Поповић. У обављању послова који су им поверени они су показивали изванредно пожртвовање.

Почетком октобра на Руднику је отворена партизанека болница и амбуланта са кухињом за исхрану рањеника и болесника. Управник је био др Херберт Краус, веома пожртвован лекар.

У току опсаде Краљева Чачански одред имао је два прихватилишта: у Доњој Горевници и Рајцу. У Доњој Горевници су рањенике прихватале и указивале им помоћ у школској згради приучене болничарке: Владимира Сказа, Словенка, и Вида Стојадиновић из Бреснице. У Рајцу је уређена прихватна болница, али у њој нико није лечен.

Привремена болница постојала је и у Мрчајевцима, где је рањене и болесне партизане и четнике лечио др Петар Станковић.

На Краљеву је 21. октобра, указујући помоћ једном борцу, погинуо др Стеван Бер, па је Чачанеки одред поново остао без лекара. На прилазима краљевачком фронту постојале су четири прихватне амбулante, али без лекара. Због тога су тежи рањеници упућивани у Чачак.

Пошто су немачки авиони често бомбардовали Чачак, партизанска и четничка Команда места одлучиле су да се формира заједничка болница у Горњој Горевници, у школској згради. Овде је уређена и операциона сала. Пацијенти су у болници задржавани углавном у току ноћи, а по дану су смештани по сеоским домаћинствима, јер је претила опасност од бомбардовања. Управник болнице био је хирург др Душан Мушкатиновић. У ову болницу пребачени су болесници и из Чачка. Њих су лечили лекари Владимир Поповић и Александар Митић, заједно са студентима медицине Љубишом Поповићем и Александром Терамилцем. Апотеком је руководила студент фармације Љубица Ивановић. Из Чачанске болнице овде је пребачено и санитетско особље, углавном са хируршког одељења. Помагале су и добровољне болничарке: Нада Стојковић, Магдалина Пековић, Наталија Николић и Јела Вукадиновић. Овде је лечено око 200 рањеника, међу којима је био и Средоје Маркићевић, начелник штаба Чачанског одреда, који је рањен на Краљеву. Интендант болнице био је Симо Ешкенази из Чачка.

Почетком октобра су др Живко Ерић и борци Драгачевског батаљона Драгиша Пајовић и Теодосије Глишић уредили амбуланту

Чачанског одреда у Улици војводе Степе у Чачку. Осим њих, у амбуланти су радили: Милан Чернелч, студент медицине из Словеније, медицинска сестра Босилка Вукановић Чарна из Равног Гаја код Крагујевца и добровољне болничарке Даница Минић и Милица Грујичић.

Ускоро, пошто су потребе изискивале, овде је отворен и стационар са пет кревета. Нешто касније, у истој улици, отворена је и „Партизанска болница др Драгиша Мишовић“, чији је комесар био Спасоје Вукчевић, борац Драгачевског батаљона. За теже интервенције хируршког карактера позивани су лекари из Горње Горевнице.

Када су Немци почела да бомбардују Горњи Милановац, партизански и четнички рањеници су из овог града пребачени у Шаране, а потом у Савинац. У градској болници остао је др Радисав Катанић. За управника болнице у Савинцу постављен је др Сава Михаиловић. Међутим, овде је највише радио др Петар Дујановић, заједно са студентом медицине Миланом Катанићем. Повремено је из Горњег Милановца долазио и др Дионизије Ђоровић. Професионалном особљу помагале су и приучене болничарке: Лепа Лукић Васовић, Лепа Лазичић, Даница Миловановић, Наталија Тодоровић, Љубица Дујановић и омладинке из суседних села. Комесар болнице била је професор Стојанка Теодоровић, а њен заменик Загорка Савић. Овде број рањеника никад није прелазео 40.

Када су немачке јединице 15. октобра спалиле Горњи Милановац и одвеле у Крагујевац таоце, са њима је био и др Радисав Катанић. И он је стрељан 21. октобра.

Од средине септембра болница у Гучи била је значајан уставнички здравствени центар. У њој је до краја новембра др Поповић лечио преко 110 партизанских бораца и неколико десетина четника. Лечен је и немачки војник Андреас Хејер из Хефлинга, који је 10. октобра, као рањеник, заробљен на Краљеву. И на његовом примеру доказана је хуманост партизанског санитетског особља. Указивана му је свака мотућа пажња, а он се другачије понео: када су окупатори, заједно са љотићевцима, 29. новембра ушли у Гучу, показао је ко су партизани међу рањеницима и они су, сви, стрељани. Једно време др Љубомиру Поповићу је у овој болници помагао и Милан Јањић, студент медицине из Гуче, претходно ангажован у Агитпропу.

Неки борци Чачанског одреда лечени су и у болницама у Ужичу и Севојну, где су добровољне болничарке биле сестре Перса и Љубица Ристић из драгачевског села Церове.

Када су, првих дана новембра, четници напали на партизане, на удару су се нашли и санитетски радници, заједно са рањеницима и оболелим борцима.

Тако су 1. новембра нападнути на подручју таковског среза санитетски радници и рањеници Посавског и Космајског одреда, злостављани и стрељани код Брајића. Петог новембра четници су напали и на болницу у Горњој Горевници. Заробили су више стражара, одвели их у Брајиће и стрељали. Нарочито је мучен Стојан Кораксић, учитељ и члан КПЈ из Горње Горевнице. Осим њега, убијени су Благомир Буђевац, Радољуб Крчић, Вукосав Поповић,

Драгослав Крцић, Живорад Поповић, Секула Шајиновић и Станко Пертинач. У току самог напада на болницу погинуо је Милан Антонијевић. После овога напада су лекари Душан Мушкатировић и Владимир Поповић, заједно са особљем које је било опредељено за четнике, отишли у Горње Бањане да оснују своју болницу. Остало је само партизанско особље.

Из болнице у Савинцу четници су своје рањенике пребацили у Горње Бањане, а потом у ноћи између 7. и 8. новембра извршили напад на партизанске рањенике и особље. Под заштитом мрака, мало се ко спасао. Четници су убили неколико рањеника и санитетских радника: Бранка Меденицу, Петра Поповића и неке друге. Неке су одвели са собом и предали их Немцима у Ваљеву: др Дионизија Ђоровића, Лепу Лукић—Васовић и Момира Нешковића. Др Ђоровић је одведен у логор у Норвешкој, док је Нешковић стрељан у Шапцу марта 1942. Једино се спасла Лепа Лукић—Васовић. Даницу Миловановић, Наталију Тодоровић и Милету Новаковића четници су злостављали у Брајићима.

После четничког напада, у Савинац су се вратили неки рањеници, заједно са делом особља: др Дујановић, његова супруга Милица и Милан Катанић. Стигла је и рањена болничарка Лепа Лукић. Они су наставили лечење рањеника у веома тешким условима, јер су четници често упадали у болницу с намером да извуку и побију партизане. Нарочито су се били окомили на Лепу Лукић. Једном приликом је болница опкољена, али су је спасили борци Пете љубићке партизанске чете, са којом се и Лепа Лукић повукла у Санцак и Босну.

Четници су 8. новембра напали партизане и рањенике и у Горњем Милановцу. Опкољена је болница, са рањеницима и погорелцима, који су задобили опекотине приликом паљења града од стране Немаца. Заробљени рањеници и особље су предати Немцима и стрељани на Крушику код Ваљева 27. новембра.

После ових напада четника, на подручју Чачанског одреда функционисала је само партизанска санитетска служба. И поред тешкоћа, нарочито у јединицама, она је била добро организована — оцењено је на саветовању о санитетској служби, које је у Чачку одржано после 20. новембра. Оваква оцена темељила се на сазнањима да су превасходно приучени санитетски радници, на сваком месту, доказивали своје пожртвовање и хуманост, преносећи ово и на професионално особље.

Пошто је захладнело, на фронтима према Крагујевцу и Краљеву, још пред крај октобра, почео је да побољева један број бораца. Тада је Команда позадине Треће љубићке чете прибегла оригиналном решењу:

„Главни непријатељ био је назеб. Команда позадине настојала је да борцима колико толико помогне у овим тешкоћама. Ангажовала је старе ратнике из првог светског рата да дају практична упутства како борац треба брзо да се сналази у таквим околностима. Били су препуни управо таквих искустава. Показали су како борац може да наложи ватру и да дим не види непријатељ, како треба уредити земуницу да се у њој може одморити и спавати, како се треба хитно уровити, како

се заклонити од кише на стражарском месту, како најбрже осушити мокру одећу и обућу, како избећи седање на хладну и мокру земљу при застанцима и одморима... Ова искуства скупљана су од више старих ратника, па их је Команда позадине средила и систематизовала и извукла на шапиротрафу велики број примерака. Ова су упутства послата у чету с намером да се разделе борцима као нека врста приручника и да им се објасни да је придржавање тих упутстава од великог значаја за очување борбене спремности и готовости чете. /¹²³³

Овај јединствен приручник нису користили само борци Треће љубићке партизанске чете, већ и осталих јединица, нарочито Љубићког и Таковског батаљона Чачанског одреда.

Када је уследила непријатељска офанзива, Врховни штаб НОПОЈ наредио је да се на Златибору организују смештај, лечење и опоравак партизанских рањеника и оболелих бораца.

Евакуисани су и рањеници из Чачка и околине. Из Савинца и Горње Горевнице они су пребачени у Чачак, а потом возом у Ужице. Неки су из Горње Горевнице, посебно тежи рањеници, превезени до Железничке станице у Пријевору, па унесени у воз. Преко Чачка су евакуисани, 26. и 27. новембра, и рањеници из више партизанских одреда овог дела Србије. Последња група рањеника из Чачанске болнице отишла је, заједно са комесаром болничарског особља Маријом Ломпар, 28. новембра. Остало је још око 50 тежих рањеника, које су медицински радници почели, у Чачанској болници, да воде као људе повређене у току бомбардовања. Неке је управник болнице др Бенчан пребацио на заразно одељење и у друге забачене болничке просторије, верујући да их тамо неће наћи Немци, љотићевци и четници. Др Бенчан је, потом, окупаторске команде у Чачку извештавао да у овој болници нема рањених партизана.

У току повлачења партизанских снага према Санцаку, страдали су, заједно са осталим борцима, и припадници партизанског санитета.

Међу онима који су одмах ухваћени у свом крају стрељане су Радојка Филиповић, Драгана Годоровић и Живана Боришић. Други су одведени у логор, који је уређен у кругу Војно-техничког завода у Чачку, где су злостављани и убијани. Неки су одавде пребачени у Бањички и друге логоре.

Са деловима Чачанског одреда у Санцак је стигло и двадесетак оних који су стварали и организовали партизански санитет. Углавном је то било добровољно санитетско особље, које је наставило борбе у Санцаку, а потом ушло у Прву и Другу пролетерску бригаду или здравствене установе и санитет других јединица.

Захваљујући благовременим припремама, организовањем курсева прве помоћи, Партија је у Чачку и околини већ у фази ширења устанка могла штабу Чачанског одреда да понуди бројне добровољне болничаре, који су организовали партизанскр! санитет. Међу њима су и два лекара овог одреда — др Момчило Катанић и др Стеван Бер. Обојица су пали, али су њихове примере пожртвовања и хуманости следили и остали.

У време када је чачанско подручје улазило у састав слободне територије у западној Србији и Шумадији, партизанске рањенике и болеснике лечили су и остали лекари, заједно са медицинским особљем. С изузетком др Радомира Теодосијевића у Чачку и двојице

лекара који су напустили болницу у Горњој Горевници, они су непрекидно потврђивали своју високу патриотеку овест и деловали у складу са нормама лекарске етике.²³⁴

ОПШТИ ФАШИСТИЧКИ КОНЦЕНТРИЧНИ УДАР НА СЛОБОДНУ ТЕРИТОРИЈУ

На основу споразума који је 20. новембра 1941. године потписан у Чачку, образоване су делегације Врховног штаба НОПОЈ и Врховне четничке команде са овлашћењем да решавају спорне случајеве. Уједно, да потпомогну „да би се родољубиве снаге српског народа ујединиле и окренуле против окупатора и народних издајника“.

Међутим, Дража Михаиловић је и овим споразумом тражио могућност за маневар, чији је циљ спасавање од коначног војничког уништења Врховне четничке команде на Равној гори и за припремање отворене сарадње са окупатором у завршном концентричном подухвату против слободне територије у Шумадији и западној Србији са полукружне стратегијско-оперативне основице Бања Козиљача—Ваљево—Љиг—Белановица—Крагујевац—Краљево.

И управо због тога су четници одуговлачили завршетак разговора и спровођења у живот слова споразума који је потписан у Чачку — све до 28. новембра 1941.

ПРИПРЕМЕ НЕПРИЈАТЕЉА ЗА НАПАД

За почетак завршне офанзивне операције против слободне партизанске територије у Шумадији и западној Србији генерал Беме је очекивао пристизање и 113. немачке пешадијске дивизије са окупираних територија СССР-а.

Немачке оперативне јединице (342. пешадијска дивизија је доведена из Француске, 113. пешадијска дивизија из СССР-а, а 121. пешадијски пук из Грчке), са оелонцем на постојеће окупационе и разнобојне квислиншке снаге, представљале су главну ударну снагу у извођењу операције. Немачка 113. пешадијска дивизија имала је у свом саставу 10.896 војника.

Генерал Беме је на суђењу у Нирнбергу овако објаснио циљ и маневар своје завршне операције против партизана:

„Моја основна и водећа мисао у операцијама 342. и 113. дивизије била је... отићи у залеђе партизанске групе Ужице, Чачак (8—10.000 људи), од чега сам очекивао слом партизана..“²³⁵

Ово се види и из његове заповести:

„2. Ради уништења непријатеља ... ангажоваће се 342. дивизија из рејона Ваљево и 113. дивизија из рејона Крагујевац и Краљево.

3. 342. дивизија са два ојачана пешадијска батаљона полази... ради увода у обухват и ради обмане непријатеља, рано ујутру, без возила из Ваљево, тако да... избију у долину Дрине код Љубовије, а одатле усмере свој удар преко Рогачице на Ужице... Храну за најмање три